

Ewa MAJ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Politologii i Dziennikarstwa, Lublin, Polska

***Idea ex oriente lux, ex occidente lex* w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939): kontekst geopolityczny**

***Idea of ex oriente lux, ex occidente lex* in the Political Thought of National Democracy
(1918–1939): Geopolitical Context**

• **Abstrakt** •

Narodowa Demokracja kształtowała wizję narodu polskiego, którego losy były zdeterminowane przez uwarunkowania geopolityczne. Twórcy myśli politycznej endecji, na czele z Romanem Dmowskim, diagnozowali przestrzeń kulturową na podbudowie przyrodniczo-geograficznej, oddziałującej na kondycję Polski. Opiniowali wpływy duchowości Wschodu, z którego czerpali wiedzę o sile kultury i moralności, a także o ich znaczeniu dla wzmocnienia zwartości narodowej. Harmonizowali je z procesami okcydentalizowania Polski, zwracając uwagę na znaczenie chrześcijaństwa oraz na oddziaływanie myśli prawnej, zaczerpniętej ze spuścizny antycznego Rzymu.

Słowa kluczowe: myśl polityczna; Narodowa Demokracja; geopolityka; Wschód; Zachód

• **Abstract** •

National Democracy shaped the vision of the Polish nation, whose fate was determined by geopolitical situation. The creators of its political thought, led by Roman Dmowski, diagnosed the cultural space on a natural and geographical basis affecting the condition of Poland. They expressed their opinion on the influence of Eastern spirituality, from which they drew knowledge about the power of culture and morality, as well as their importance for strengthening national cohesion. They harmonized them with the processes of Westernization of Poland, paying attention to the importance of Christianity and the impact of legal thought drawn from the legacy of ancient Rome.

Keywords: political thought; National Democracy; geopolitics; East; West

Wstęp

Tradycje myśli zdeterminowanej geopolityką sięgały ideowego dorobku twórców i pierwszych przywódców Narodowej Demokracji. Roman Dmowski, Jan Ludwik Popławski i Zygmunt Balicki formułowali podstawy endeckiego myślenia o usytuowaniu Polski w przestrzeni politycznej, geograficznej, ekonomicznej, kulturowej. Kreowali obraz relacji między narodem polskim a innymi narodami europejskimi. Dawka uzasadnień geopolitycznych znalazła się w fundamentalnej pracy Dmowskiego *Niemcy, Rosja i kwestia polska* (Dmowski, 1908). Ideolog i przywódca Narodowej Demokracji ustalił w niej kierunki myślenia o usytuowaniu Polski między dwoma potężnymi państwami. W twórczości ideowej pojawiły się zagadnienia uogólniające kwestie materialne (przyrodnicze) oraz sprawy duchowe (moralne), gdy diagnozowano położenie sprawy polskiej w otoczeniu społecznym.

Tytułowy problem, a więc światło ze Wschodu, prawo z Zachodu, należał do istotnych składników myśli politycznej ND. Przewijał się w wypowiedziach ideologów ponad ramami czasowymi wyznaczonymi dla poniższego artykułu. Wystąpił w tekście *Ex oriente lux. Niektóre nauki z obecnej wojny* Romana Dmowskiego na łamach „Przeglądu Wszechpolskiego” w 1904 r., gdy lider ND analizował przemiany geopolityczne, jakie następowały wskutek wojny japońsko-rosyjskiej (Dmowski, 1904; Yasui, 2014, ss. 241–254). Znalazł kontynuację w przemówieniu *Ex oriente* Tadeusza Bieleckiego w 1972 r. na antenie Radia Wolna Europa w cyklu „Przywódcy na obczyźnie przemawiają do Kraju”. Mimo dystansu czasowego, dzielącego te dwa wydarzenia, uwidoczniły się niezmiennie, klarowne i jednomyślne opinie na temat geopolitycznego usytuowania Polski w obliczu przeobrażeń porządku światowego po konfliktach wojennych. Zarówno Dmowski na początku XX w., jak i Bielecki w drugiej połowie stulecia zwracali uwagę na ład geopolityczny, który rzutował na podział świata i odbijał się w losie narodów małych i średnich.

Na potrzeby poniższego tekstu została wykorzystana koncepcja geopolityki autorstwa Rudolfa Kjelléna, szwedzkiego badacza. Sformułował on trialistyczny model przestrzeni politycznej, na którą składają się: terytorium, granice oraz społeczność. Model pozwala na rozpatrywanie przestrzennej struktury politycznej w kontekście fizycznej struktury geograficznej (Kjellén, 2021; Eberhardt, 2012, s. 317; Dodds, 2022; Moczulski, 2023). Uzasadnieniem wyboru jego koncepcji była zgodność z niektórymi komponentami myśli ND. Chodziło o uznanie, że: (1) narody różnią się między sobą – na dyferencjację składają się parametry terytorialne, takie jak wielkość obszaru oraz jego położenie geograficzne; (2) istnieje zbieżność między interesami państwa i narodu; (3) państwo wielonarodowe jest dysfunkcyjne wobec interesów narodu-gospodarza.

W piśmiennictwie politycznym ND pojęcie geopolityki nie istniało w postaci znanej nauce współczesnej. Występowało zaś jako geografia polityczna bądź geografia gospodarcza, niekiedy geografia kulturalna lub geografia militarna. Dopełnienie stanowiła geohistoria, której przedmiotem było uzasadnienie praw do terytorium narodowego i granic Polski. Ideolodzy ND akcentowali, że każdy naród i każde państwo są składnikami większej przestrzeni i uczestnikami procesów odbywających się w makroskali świata bądź regionu. Brano pod uwagę czas i miejsce akcji, z zaznaczeniem, że zdarzenia współczesne miały uwarunkowania historyczne. Tak rozumiana geopolityka skłaniała do koncentracji uwagi na położeniu geograficznym, ukształtowaniu terenu, zasobach naturalnych, zbiornikach wodnych, ale też na sąsiedztwie, potencjale ludnościowym i statusie ekonomicznym. Przedmiotem zainteresowania były kultura duchowa i porządek prawny jako dwa człony koncepcji usytuowania (dosłownego i metaforycznego) Polski wśród innych podmiotów życia międzynarodowego.

Kategorie kultury i prawa wchodziły w skład klucza interpretacyjnego, dzięki któremu można było udzielić odpowiedzi na dwa pytania. Pierwsze wiązało się z refleksją o tym, jak sfera ducha, identyfikowana z przestrzenią idei i wartości politycznych, wpływała na postrzeganie obecności usytuowania Polaków wśród innych narodów. Ponadto chodziło o zwrócenie uwagi na dziedzictwo europejskie w postaci chrześcijaństwa i systemu prawnego, wywodzonego z tradycji zachodniej. Pytanie drugie dotyczyło pragmatyki geopolitycznej, związanej z wybranymi komponentami przestrzeni przyrodniczo-gospodarczej (morza, rzeki), oddziałującej na kondycję narodu. Udzielanie odpowiedzi na pytania nastąpiło w toku realizacji procedury badawczej, której fundamentem była metoda *desk research*, a dopełnienie dała analiza zawartości bazy źródłowej. Na materiał badawczy złożyły się pisma polityczne ideologów i przywódców ND, książki, broszury, artykuły prasowe. Były tam manifesty ideowe, deklaracje programowe, refleksje o charakterze politycznym, ale z uwzględnieniem subiektywnych relacji z uczestnictwem w wydarzeniach w skali krajowej i światowej. Dobór narratorów odbył się według kryterium przynależności organizacyjnej, roli statusowej w formacji narodowej, aktywności publikacyjnej, umiejętności perswazyjnych. Kodowanie materiałów źródłowych odbywało się w warunkach stałego ich porównywania ze sobą oraz ustalania podobieństw, co dawało szansę na rekonstrukcję abstrakcyjnych pojęć i teorii.

Światło ze Wschodu, prawo z Zachodu

W myśli politycznej ND odzwierciedlała się opowieść o walce o interesy narodu polskiego w kontekście dążeń niepodległościowych, walki o terytorium narodowe i granice, troski o zachowanie suwerennego bytu politycznego. Konstrukty w postaci „Wschodu” i „Zachodu” stanowiły punkt odniesienia dla kreowania obrazu polskiej rzeczywistości społecznej. Pod uwagę brano trzy komponenty tego obrazu, a więc kulturowy, gospodarczy oraz polityczny. W tym kontekście narracja była zdominowana przez diagnozę niebezpieczeństw, układających się paralelnie w stosunku do wzmiankowanych komponentów. Chodziło o (1) ramę zagrożeń dla zagadnień bezpieczeństwa kulturowego, (2) ramę zniewolenia dla zachowania bezpieczeństwa ekonomicznego, (3) ramę nieuczciwości, podstępności i cynizmu w odniesieniu do bezpieczeństwa politycznego. Przenikały się one wzajemnie, dlatego ich wyizolowanie mogło nastąpić jedynie dla klarowności naukowego wywodu. Zagrożenia powstawały wskutek działań „wroga trójjedynego”: komunizmu, masonerii, mniejszości narodowych, ze szczególnym podkreśleniem roli czynnika niemieckiego i żydowskiego. Znajdowały odzwierciedlenie w działalności komunikacyjnej ND, która miała wymiar informacyjno-perswazyjny (Maj, 2010). Ocena geopolitycznej konstrukcji środkowej części Europy nakazywała ideologom narodowym krytyczne opiniowanie kierunku polityki uprawianej przez Józefa Piłsudskiego i jego obóz polityczny, któremu zarzucano błędy popełnione przy doborze sojuszników zewnętrznych (Grabski, 1923a, s. 88). Ideałem ND było stworzenie jednolitego pod względem etnolingwistycznym państwa narodowego, którego archetypy wiązano z dorobkiem zachodnioeuropejskiej myśli politycznej.

Polska, państwo europejskie średniej wielkości, aspirujące do uzyskania statusu mocarstwa regionalnego, jednocześnie pełne kontrastów społecznych, zapóźnienia cywilizacyjnego, doświadczone walką o terytorium narodowe i granice (Dmowski, 1939, t. 9, s. 9), musiała się liczyć z uwarunkowaniami geopolitycznymi. W szeregach ND zwracano uwagę na czynniki geograficzno-przyrodnicze w wymiarze przestrzennym oraz duchowym. Pierwszą kwestię ustalił Popławski, pisząc, że Polska „z powodu swego położenia geograficznego jest krainą przejściową, zwłaszcza między zachodem i wschodem Europy, w której zajmuje miejsce centralne” (Popławski, 1910, ss. 206–207). Z kolei w sprawie duchowego charakteru Polaków odnoszono się do wybranych cech narodowych, które powstały w warunkach zmagania się z czynnikami zależnymi od natury, jak klimat, ukształtowanie terenu, otoczenie przyrodnicze (Bartoszewicz, 1923, s. 114; Pawlikowski, 1938, ss. 271–272, 277–278; Łętocha, 2014, ss. 129–142).

Sprawa wpływu środowiska przyrodniczego na charakter narodowy była wkomponowana w opisy Japończyków i ich uzdolnień do uzyskania statusu państwa

mocarstwowego w czasach nowożytnych. Dmowski podkreślał właściwości istotne dla obecności narodu japońskiego w geopolityce dalekowschodniej, jak posłuszeństwo, zdyscyplinowanie, odwaga. Imponująco prezentowała się postawa Japończyków, u których „ani jeden nabój, ani jedna garść ryżu, przeznaczona dla armii, nie ginie po drodze, ani jedna tajemnica państwowa nie przedostaje się na zewnątrz [...]”. Zwycięstwa Japonii to zwycięstwa siły moralnej nad uznaną powszechnie potęgą materialną” (Dmowski, 1904, s. 652; Par, 1935, s. 402). Tytułowe *ex oriente lux* oznaczało skorzystanie z cech, które chciano przeciwstawić opozycyjnie zestawionym właściwościom przypisanym światu zachodniemu, opanowanemu przez wybujały indywidualizm, hedonizm, materializm. Listę uzupełniały: konsumpcjonizm, pacyfizm oraz indyferentyzm moralny i religijny (Dmowski, 1927). Fascynacja kulturą wschodnią nasycona była dążnością do przywrócenia wartości duchowych, czego wzorce znajdowano w dorobku Indii: „Jeżeli myślimy o Gandhim, prostym, skromnym Hindusie, walczącym o prawdę i sprawiedliwość, o miłość w stosunkach między narodami – to raczej przychodzi nam na myśl mimo woli postać św. Franciszka z Asyżu” (Machalski, 1930, s. 21).

Duchowy wymiar geopolityki, oparty na wybranych cechach kultury Wschodu, tworzył klamrę w powyższym zestawieniu dwóch sylwetek, a więc Mohandasa Gandhiego i św. Franciszka. Łączył się z wizją cywilizacji Zachodu, postrzeganej w porządku dobra i zła, walki między nimi oraz sposobów doprowadzenia do zwycięstwa wartości narodowych. Dychotomiczny model świata wartości pozwalał na usystematyzowanie i hierarchizowanie norm i wartości politycznych według preferowanego oglądu świata. Po stronie dobra sytuowały się komponenty siły narodu, jak rodzina, tradycja, wierzenia religijne, etyka narodowa, moralność, obyczajowość. Na zło składały się poglądy i działania o cechach anarodowych, kosmopolitycznych, antynarodowych. Dla ideologów ND fundamentem cywilizacji europejskiej było chrześcijaństwo, a jego kwintesencję stanowił katolicyzm (Grott, 2014). O sile cywilizacji decydowało prawo rzymskie, w którym widziano źródło istnienia i działalności narodów europejskich (Dmowski, 1926, s. 181; Dmowski, 1938, ss. 110–117). W czynniku geopolitycznym widziano źródło utrwalania kierunku polityki prozachodniej, chroniącej Polskę w czasach historycznych przed zagrożeniem ekspansjonizmem niemieckim, kiedy „w imię świeckiej wolności Bolesław Śmiały nawiązywał bliski stosunek z Rzymem, nie lękając się zbyt zawziętości moralnej od głowy Kościoła. Zatracono suwerenność państwa po Krzywoustym, kiedy to Polska znalazła się w lennym stosunku do Cesarstwa” (Konopczyński, 1930, s. 784). W związkach z cywilizacją Zachodu upatrywano źródła utrwalenia cech narodowych Polaków, mających odbicie w geopolityce. Publicysta „Myśli Narodowej” zauważył, że „duchowi polskiemu *absolutum dominium* było zawsze obce. Naród polski

odznaczał się zawsze gorącym umiłowaniem wolności. Odznaczał się także głębokim poczuciem prawa i niechęcią do wszelkiej przemocy” (Zabłocki, 1935, s. 323).

Motywy charakterologii narodowej Polaków był rozpatrywany w kontekście usytuowania Polski w sąsiedztwie państw wielkich, czyli Niemiec i Rosji. W warunkach wytworzonych po Wielkiej Wojnie geopolitykę europejską zdeterminowało poczucie krzywdy obu tych państw, przekonanych, że padły ofiarą spisków międzynarodowych, żądnych odwetu, gotowych do destrukcji ładu wersalskiego i korzystających z możliwości jego osłabienia. Dlatego ideolodzy ND mocno akcentowali kwestię wyboru sojusznika, podkreślając, że mieli w tym względzie szczególne kompetencje, potwierdzone postawą Dmowskiego, który w 1915 r. przeorientował wizję świata i związał sprawę polską z polityką ententy. Linia zachodnia została potwierdzona konkretnymi rezultatami dyplomatycznymi (Hall, 2019, s. 180). Wybór sojusznika przyczynił się do tego, że podczas paryskiej konferencji pokojowej w 1919 r. Polska znalazła się w gronie państw zwycięskiej koalicji. Jednak geopolityczna sytuacja Polski skłaniała do uważnej obserwacji polityki Zachodu wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej. W piśmiennictwie ND relacjonowany był przebieg prac dyplomacji polskiej w sprawie granic Polski (Kozicki, 1921). Przypominano, że Polska jako beneficjent systemu wersalskiego musiała korzystać z wiedzy o sytuacji geopolitycznej, zwłaszcza gdy doszło do korekty polityki mocarstw wobec Niemiec i do zmiany międzynarodowej pozycji Związku Sowieckiego oraz dopuszczenia możliwości ich uczestnictwa w ekonomicznej odbudowie powojennej Europy (*Zmiana polityki wobec Sowietów*, 1922, s. 1; *Przed konferencją w Cannes*, 1922, s. 2).

Naprzemiennie ujawniały się nadzieje związane z sojuszem z Francją bądź rozczarowanie polityką francuską. Ewolucja oceny wynikała z oglądu bieżącej polityki europejskiej i diagnozowania interesów polskich. Po zakończeniu Wielkiej Wojny narastały nastroje profrancuskie. Stanisław Głąbiński w 1921 r. podczas przemówienia sejmowego wyraził przekonanie, że „sojusz z Francją jest sojuszem naturalnym, sojuszem, którego domagała się nasza tradycja i domagał się nasz wspólny interes” (Głąbiński, 1921, s. 1). Rok później Stanisław Kozicki pisał, że „jedyną pewną gwarancją naszej niepodległości jest potęga mocarstwowa Francji, oparta na sile armii francuskiej” (Kozicki, 1922, s. 1). W trakcie oficjalnych uroczystości państwowych wznoszone były okrzyki na cześć Francji, śpiewano *Marsyliankę*. Czczono bohaterów francuskich: Ferdinand Foch został marszałkiem Polski, ale też obiektem admiracji stał się Charles Joseph Dupont, kawaler krzyża *Virtuti Militari* oraz Orderu Odrodzenia Polski. Realna ocena sytuacji międzynarodowej nakazywała rozważną, ale i lojalną politykę wsparcia dla Francji, wytyczania kierunków polityki zagranicznej zgodnie z interesami polskimi zespolonymi z francuskimi, szczególnie gdy chodziło o osłabianie czynnika niemieckiego w Europie. Rozczarowanie przemianami, jakie

dostrzegano we Francji, wiązano z działaniami wrogów narodu. W 1935 r. Kozicki, diagnozując sytuację sojuszniczki Polski, powołał się na książkę *La Troisième République 1870–1935* autorstwa Jacques'a Bainville'a, francuskiego historyka monarchisty, teoretyka geopolityki (Bainville, 1935). Zauważył, że błędy polityki francuskiej były spowodowane tym, że „miejsce monarchii i arystokracji rodowej zajęła oligarchia sekty masońskiej” (Kozicki, 1935, s. 321). W masońskich wpływach widział źródło „wybujałości indywidualistycznej” i „zmaterializowania szerokich warstw narodu”, co spowodowało osłabienie ducha chrześcijańskiego i woli obrony interesów narodowych Francuzów. Wyrażał jednak przekonanie, że uda się przywrócić cechy narodowe, ponieważ „Francuzi mają rozum i zdrowy sens w głowie, lud francuski ma właściwości rasowe, zdrowe instynkty i ducha żołnierskiego, które to cechy ujawniają się na powierzchni w chwilach krytycznych” (Kozicki, 1935, s. 321).

W rozważaniach geopolitycznych istotną rolę odgrywała podmiotowość narodu wraz z prawami, które nim rządzą. Ideolodzy ND byli przekonani o swoich kwalifikacjach, użytecznych przy ustalaniu prawidłowości występujących w życiu narodowym. Chodziło głównie o koncentrację uwagi na tych społecznościach, które wykazywały się kreatywnością, miały silnie rozwiniętą tożsamość i ukształtowaną wizję własnego rozwoju. Dmowski pisał o narodzie jako „podmiocie myślącym”, mającym konkretną osobowość (Dmowski, 1938, ss. 119–120; Wasilewski, 1935, ss. 26–27; Kawalec, 2002, ss. 26–27). Prawa narodowe były traktowane w kategorii obiektywizmu dziejowego oraz determinizmu przyczynowego, zgodnie z którym uznano, że były one stabilne i działały niezależnie od doraźnych czynników. Egzemplifikację dała charakterologia narodu rosyjskiego. W słynnym studium o rewolucji Grabski uznał, że „człowiek czyni w Rosji źle, nie dlatego, że jest zły, ale ponieważ taki jest los jego” (Grabski, 1921, s. 13). W jego interpretacji cechami narodu rosyjskiego, związanymi z naturalnymi warunkami przyrodniczymi i geograficzno-przestrzennymi, były brak poczucia odpowiedzialności za czyny oraz okrucieństwo. Nałożyły się na to wpływy mongolskie, które, zdaniem Grabskiego, dały podwaliny rosyjskiemu despotyzmowi, mającemu odzwierciedlenie w stosunkach zewnętrznych. W sprawie oceny obecności Rosji w polityce światowej zaznaczył, że „psychologia jej jest tak różna od naszej, iż wszelkie sądy i przewidywania, dotyczące jej, oparte na porównaniach z życiem zachodnio-europejskich społeczeństw, muszą chybiać” (Grabski, 1921, s. 14).

Wiedza o prawidłowościach geopolitycznych była użyteczna dla opiniowania cech narodu niemieckiego. Pozwoliła ideologom ND na wywiedzenie z nich przekonania o nieuchronności dążeń narodu niemieckiego do opanowania środkowej części Europy i następnie pomnażania swojego posiadania na kontynencie i poza nim (Grabski, 1923a, s. 102; Kozicki, 1927; Dmowski, 1934, s. 157; Wojdyło, 2016, s. 256). „Żelazne” prawa narodowe nakazywały Niemcom prowadzenie polityki

ekspansjonizmu i podporządkowania sobie innych narodów (Giertych, 1934). Pojawiały się antycypacje, że „Niemcy zaatakują Francję nad Wisłą”, wywołując wojnę ze światem zachodnim (Kozicki, 1925, s. 486; Wojdyło, 2016, s. 256). Nieufnie traktowano próby dyplomatycznego porozumienia polsko-niemieckiego, z góry zakładając ich bezskuteczność (Winiarski, 1930; *Klub narodowy przeciw umowom z Niemcami*, 1931). Powodem były cechy narodu agresywnego, ugruntowane wskutek czynników geopolitycznych. Dowodów dostarczała najnowsza historia, w tym Anschluss Austrii, kryzys sudecki, układ monachijski, rozbiór Czechosłowacji. Zygmunt Berezowski w sprawie utrwalania się opinii o nieuchronności polityki Niemiec upatrywał powody, dla których państwa zachodnie zlekceważyły sprawę tzw. arbitrażu wiedeńskiego w kwestii sporu między Czechosłowacją a Węgrami (Berezowski, 1939, s. 153). Kolejne postępy niemieczyny diagnozowano przy okazji oderwania Kłajpedy od Litwy, żądania od Polski oddania Gdańska oraz ustalenia eksterytorialnej drogi przez Pomorze. Ranga geopolitycznego położenia środkowej Europy, niedocenionego przez Francję i Wielką Brytanię, wymagała rychłej korekty polityki zagranicznej w stronę porozumienia z Polską. Odnotowano działania dyplomacji brytyjskiej wobec Polski w 1939 r., starannie analizowane na łamach miesięcznika „Polityka Narodowa”. Zygmunt Berezowski, redaktor czasopisma, wyjaśniał, że „Europa nie może się pogodzić z hegemonią jednego państwa, tradycyjna zaś polityka angielska zawsze podejmowała stanowczą walkę z mocarstwem, które hegemonię taką zamierzało urzeczywistnić” (Berezowski, 1939, s. 156; ss. 151–158). I w tym wypadku motywem przewodnim rozważań była kwestia wspólnoty interesów narodowych, zgodnie z którymi polityka rządu brytyjskiego miała realizować dobro Brytyjczyków. Polska znalazła się w orbicie zainteresowania ze względu na geopolitykę, zgodnie z którą doszło do porozumienia politycznego dwóch państw. Dzięki niemu mogło dojść do przywrócenia równowagi w środkowej części kontynentu.

Geopolityczna pragmatyka

Twórcami myśli ND byli wytrawni znawcy problematyki geopolitycznej, którzy mieli stosowne kompetencje. Potwierdzili je, wprowadzając myśl narodową do polityki zagranicznej Polski, w której istotną rolę odegrali: Roman Dmowski, Stanisław Grabski, Stanisław Kozicki, Marian Seyda. Na prawidłowości geopolityczne zwracali uwagę przy okazji uzasadnień prawa Polski do Górnego Śląska, Pomorza, Wielkopolski, ale wskazywali też na zabezpieczenie polskości przy kształtowaniu wschodniej i południowej granicy Rzeczypospolitej. W ich wypowiedziach stale obecny był pierwiastek uwarunkowań geograficzno-przyrodniczych, demograficznych,

psychologicznych, socjologicznych. Sięgali do uzasadnień filozoficznych, ekonomicznych, historycznych. Potrafiли nadmieniać o usytuowaniu Polski w otoczeniu międzynarodowym, koncentrując się na pięknie przyrody, wywołującym uczucia patriotyczne, bo „komu serce nie drga na widok przyrody polskiej, polskich gór, pól, łąk, lasów, najuboższych pastwisk i piasków, kto nie wyróżnia sercem rodaków spośród ludzi, komu obojętny najdrobniejszy szczegół z życia narodu obecnego czy przeszłego, ten nie ma w sercu Ojczyzny” (Wasilewski, 1925). Jednak równie dobrze umieli skupić uwagę na realnych kwestiach ochrony granic terytorium narodowego: „Szczęśliwe jest państwo, posiadające największą ilość granic naturalnych, gdyż przez to ma bardzo ułatwione zadanie obrony i zabezpieczenie swego terytorium. Dobre granice naturalne są dobrymi granicami strategicznymi” (Bartoszewicz, 1923, s. 223).

W sferze zainteresowań znajdował się potencjał ludnościowy mierzony wielkością liczbową narodu oraz jakością jego członków. Dmowski przekonywał, że dzięki szybkiemu przyrostowi naturalnemu naród polski wkrótce „zajmie niepoślednie miejsce w Europie” (Dmowski, 1938, s. 33). W sensie ilościowym demografia była traktowana jako fundamentalny składnik rozważań geopolitycznych, ponieważ „na naszym terytorium geograficznym nie ma przecież miejsca na naród mały. Jest to bowiem terytorium przejściowe, prawdziwa droga narodów. Polska leży przecie między tak licznymi narodami, jak Niemcy i Rosja” (Stojanowski, 1938, s. 45). Z tego powodu poddawano analizie sytuację ludnościową sąsiadów. Obserwowano ich potencjał demograficzny w kontekście ładu międzynarodowego. „Do niedawna można się było pocieszać, że Niemcy uległy także katastrofie depopulacji. Dziś jednakże stosunki w Niemczech zmieniły się radykalnie. Po rewolucji narodowo-socjalistycznej niemiecki przyrost naturalny podwoił się” (Stojanowski, 1938, ss. 45–46).

Pod względem jakościowym zmierzano do ukształtowania nowego typu Polaka, którego wzorce Dmowski widział w mieszkańcach zachodniej dzielnicy Polski. Ocena przestrzeni zewnętrznej przyczyniła się do wysnucia programu kolonizacji w obrębie terytorium narodowego. Dmowski oczekiwał, że reguły geopolityczne odniosą się do wewnętrznych przemian ludnościowych w Polsce. Był zdania, że zachodnie wzorce, uobecnione w charakterologii narodowej Polaków z Pomorza i Wielkopolski, będą stopniowo obejmować cały obszar państwa. Miało to nastąpić wskutek zrealizowania polityki migracji wewnętrznej, polegającej na zorganizowanym przepływie mieszkańców dzielnicy zachodniej do pozostałych części kraju, w tym do rubieży wschodnich. Chodziło głównie o przepływ polskiego mieszczaństwa. Zwracał uwagę na kilka wymiernych efektów: (1) zmiana stosunków etnicznych na terenach, na których Polacy stanowili mniejszość, (2) podniesienie kultury ekonomicznej części ziem zapóźnionych cywilizacyjnie, (3) unarodowienie (polonizacja) miast (Dmowski, 1939, ss. 258–271). Sprawa poprawy jakościowego składu mieszkańców kraju miała

wymiar modernizacji społecznej, ekonomicznej, kulturalnej, w czym upatrywano czynnik wzrostu sił obronnych narodu.

W pragmatycznym myśleniu o geopolityce przewijała się opcja morska. Jej znawcą był Witold Hubert, którego cykl *Polska na morzu* opublikowała redakcja „Myśli Narodowej” w 1935 r. W ujęciu historycznym pisał o znaczeniu drogi morskiej dla podejmowania współpracy między narodami. W tle występowało zagadnienie geopolityki, na którą składały się sprawy gospodarczo-handlowe i taktyczno-wojskowe (Hubert, 1935, ss. 416–418). Rozważaniom o współczesności towarzyszyły odwołania do historycznego rodowodu polskiej polityki morskiej. Hubert przypomniał między innymi plany „akcji kaperskiej” z okresu powstania styczniowego. Powstał wówczas plan uruchomienia współpracy międzynarodowej w celu wysłania na Morze Czarne ekspedycji, która miała podjąć „działania kaperskie, polegające na chwyтaniu bezbronnych rosyjskich statków handlowych” (Hubert, 1939, s. 109). Pomysł utworzenia polskiej floty kaperskiej pokazywał możliwości prowadzenia dywersji wymierzone we wroga.

Spośród przyrodniczo-geograficznych czynników polityki zwrócono uwagę na znaczenie dróg wodnych śródlądowych. Problem był rezultatem postanowień paryskiej konferencji pokojowej w 1919 r. w sprawie udostępnienia rzek państwom, które nie miały do nich naturalnego dostępu. Traktatowe klauzule rzeczne potwierdziły międzynarodowy charakter Renu i Dunaju, a ponadto identyczny status nadały Odrze, Łabie, Niemnowi. Międzynarodowym komisjom podlegały też ich żeglowne dopływy. Delegacja polska, uczestnicząca w paryskich obradach, zabiegała o to, by nie dopuścić do podobnego potraktowania Wisły, i zmierzała do uznania jej w całym biegu za rzekę narodową.

Tematyką zajmował się Bohdan Winiarski, znawca prawa międzynarodowego, radca prawny delegacji polskiej (Winiarski, 1922, ss. 6–7, 10–12, 34–35). Zastosował typologię rzek ze względu na sposób ich zarządzania, koncentrując uwagę na sprawie ich żeglowności. Po ustaleniu głównego kryterium kategoryzacji naturalnych, powierzchniowych cieków wyodrębnił trzy rodzaje rzek: narodowe, wspólne oraz międzynarodowe. W grupie pierwszej znalazły się drogi wodne w całości podlegające władzom państwa, w których się znajdują. Rzeki wspólne były zarządzane przez państwa nadrzeczne (dwa lub więcej), czyli te, przez które przepływają. Wreszcie rzeki międzynarodowe znalazły się w gestii zarówno państw nadrzecznych, jak i organizmów zarządczych z udziałem państw nienadrzecznych (postronnych). W kwestii rzek polskich wypowiedział się też Joachim Bartoszewicz, który zwrócił uwagę na niekorzystny dla Polski zapis w traktacie wersalskim, że „dopóki nie zostanie zawarta konwencja ogólna w sprawie urządzenia międzynarodowego dróg wodnych, Polska zobowiązuje się stosować do systemu rzecznej Wisły (włączając w to Bug i Narew)

porządek przepisany dla międzynarodowych dróg wodnych w art. 332–337 Traktatu pokoju z Niemcami” (Bartoszewicz, 1923, s. 702). Nadmieniał też, że wprowadzie Polska w 1921 r. podpisała konwencję barcelońską, dającą podstawy do umiędzynarodowienia Wisły wraz z jej dopływami, niemniej – jak zauważył – wejście konwencji w życie znosiło wcześniejsze postanowienia. Uznał, że „odtąd Wisła podlegać będzie wyłącznemu zwierzchnictwu państwa polskiego, albowiem jest rzeką narodową” (Bartoszewicz, 1922, s. 702). Na forum międzynarodowym w tej kwestii wypowiadał się Winiarski, wiceprzewodniczący Komisji Komunikacji i Transportu Ligi Narodów. Sprzeciwiał się uznaniu Wisły za rzekę międzynarodową, podobnie jak odrzucał plany objęcia międzynarodową jurysdykcją dopływów Odry, a więc Warty i Noteci (Winiarski, 1929a, ss. 3–4; Winiarski, 1929b, ss. 2–4). W imię prawa narodu do obrony własnych interesów wystąpił w 1929 r. przed sądem haskim w procesie dotyczącym Odry.

Ocena geopolitycznego stanu Polski prowadziła do ugruntowania sceptycyzmu wobec Ligi Narodów, objawianego zresztą od chwili jej powstania. Nie ufano w możliwości Ligi w kwestii zarządzania kryzysami w stosunkach międzynarodowych. Dał temu wyraz Joachim Bartoszewicz, gdy w 1923 r. przekonywał, że „Liga Narodów nie stała się przemożną opiekunką praw każdego narodu i państwa ani realnym zabezpieczeniem przed przemocą silniejszych. Toteż dbałość o równowagę w międzynarodowym układzie sił pozostaje troską mężów stanu i rządów” (Bartoszewicz, 1923, s. 695). Uznano, że twór sztuczny, anarodowy nie mógł prowadzić skutecznej polityki stabilizowania sytuacji ani w wymiarze światowym, ani regionalnym. Dlatego krytycznie oceniano efektywność polityki „wiecznego pokoju”, ale też negowano sens zabezpieczenia pokoju wskutek podpisywania protokołów pod auspicjami Ligi Narodów, tłumacząc, jak kruche dawały gwarancje niwelowania napięć między narodami. Pytano o stopień realności i poziom spójności oczekiwań sygnatariuszy tego typu umów międzynarodowych. Endecka koncepcja systemu bezpieczeństwa międzynarodowego opierała się na prawie narodów do stabilnego rozwoju oraz do ochrony własnych interesów. Wykładnię dał Winiarski, sięgając do zasady ochrony posiadacza (*beneficium possessionis* – dobrodziejstwo posiadania), mającej korzenie w rzymskim prawie cywilnym (Winiarski, 1928, s. 10). Wiedza wywiedziona z prawodawstwa starożytnego Rzymu skłaniała go do sformułowania fundamentalnej opinii, że projekt zrzeszenia państw (ligi czy unii państw), jeśli miał być efektywny, musiał się opierać na nienaruszalnym prawie narodu do posiadania (suwerenność polityczna, terytorium narodowe). Dopiero wówczas można było mówić o wzajemnej, zbiorowej gwarancji pokoju oraz stabilnego funkcjonowania narodów i państw. Optymalnym zwornikiem takiego przedsięwzięcia było spożytkowanie istotnych elementów geopolityki w postaci prawa własności konkretnego obszaru narodowego.

Winiarski, opiniując konieczność ochrony stanu posiadania, zwracał uwagę na prawo narodu do obrony koniecznej. Nawiązał do dorobku Cycerona, św. Izzydora z Sewilli, św. Tomasza z Akwinu, Samuela von Pufendorfa oraz Emericha de Vattela, zwanego „ojcem praw narodów”. Lektura ich dzieł pozwoliła mu na sformułowanie prawa do działań prewencyjnych, które dawały możliwość przygotowania się do wyprzedzenia, ewentualnie odparcia ataku.

Wraz z narastaniem atmosfery wojennej w latach 30. XX w. zwiększało się zainteresowanie geografiami militarną. Zgodnie z poglądami Dmowskiego koncepcje polityki zdobywczej były zależne od charakteru konkretnego narodu. Przywódca ND zauważył, że mimo podobieństwa historyczno-politycznego między Francją i Wielką Brytanią a Włochami faszyzm zwyciężył tylko w wersji włoskiej. Wyjaśniał, że był to skutek odmienności ducha wojskowego. Jego zdaniem „starsza i głębsza cywilizacja narodów zachodnich, powszechniejsze i głębsze zrozumienie istoty państwa i znaczenia w jego życiu prawa nie pozwoliło na wprowadzanie w życie i walkę cywilną pierwiastków wojskowych i uniemożliwiło powstawanie organizacji politycznych, wojskowym duchem przepojonych” (Dmowski, 1939, t. 10, s. 259). W sukcesie faszystów włoskich widział efekt militarystyki polityki, a więc procesu, na który bezpośredni wpływ mieli weterani Wielkiej Wojny oraz ich uczniowie, wychowani w czasie działań wojennych. Ich mobilizacja w powojennych Włoszech nastąpiła wskutek konieczności obrony przed czynnikami antynarodowymi, co „zmuszeni byli wkrótce po wojnie do wytworzenia swej organizacji i narzucenia krajowi swej polityki” (Dmowski, 1939, t. 10, s. 256). Nie zamierzał jednak „importować” faszyzmu, uznając jego typowo włoskie oblicze, którego nie można było przenosić na inne narody. Dezaprobował sens działań profaszystowskich (a także prohitlerowskich) w Polsce, uznając, że „karykaturowały faszyzm” (s. 263). Wysoko zaś sytuował konieczność istnienia silnej, dobrze zorganizowanej armii. W 1938 r. na ten temat wypowiedział się Marian Żegota-Januszajtis, pułkownik w stanie spoczynku. W militarnym wysiłku widział optymalny miernik sił narodowych i wartości potencjału państwowego. Zwracał uwagę na trzy czynniki potęgi wojskowej, a więc na znaczenie dobrze wyszkolonych ludzi, na nowoczesne wyposażenie w sprzęt wojskowy oraz na zasoby w postaci tzw. zaplecza armii (Żegota-Januszajtis, 1938, ss. 64–65). Podkreślał funkcję czynnika ideowego o podłożu narodowym, motywującego do walki o dobro własnego narodu. Geografię militarną oceniał na podstawie diagnozowania sytuacji świata po Wielkiej Wojnie, kiedy „nawet najpotężniejsze państwa odnoszą klęski polityczne i znoszą upokorzenie, gdy braknie im ducha ofensywnego. Żądania i pogroźki Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Francji z powodu konfliktów w Abisynii, Hiszpanii i Chinach nie dały żadnych poważniejszych wyników, państwom tym bowiem brakowało woli i gotowości

wojennej, tymczasem zaś »małe« Włochy, »młoda« Japonia i »zwyciężone« Niemcy odniosły poważne sukcesy” (Żegota-Januszajtis, 1938, s. 66). Właśnie wola walki i umiejętność obrony miały stać się wskazówką dla Polaków służącą przewyciężeniu bezpośrednich zagrożeń płynących od państw sąsiednich.

Uwagi końcowe

Motywy przewodnim myśli ND była wizja silnej, niepodległej Polski jako niezbywalnego komponentu balansu politycznego Europy. Jej twórcy uważnie obserwowali procesy kulturalne, moralne, prawne zachodzące w dwudziestolecu międzywojennym. Korzystali z wiedzy o historii i współczesności, oceniając geopolityczny porządek polityczny. Dzięki ich analizie położenia narodu polskiego w środowisku międzynarodowym powstał obraz wieloczynnikowych uwarunkowań zmian, które miały sprzyjać tworzeniu Wielkiej Polski, podbudowanej siłą duchową i materialną.

Ideolodzy ND pokazywali możliwości harmonizowania kultury Wschodu z prawami narodu, sformułowanymi przez Zachód. Podjęli próbę twórczej adaptacji wzorców myśli oraz postaw wywiedzionych z duchowości i etyki, które pozwalały ugruntować cechy narodu, niezbędne do tego, by Polska sprostała przeobrażeniom sytuacji geopolitycznej w latach 1918–1939. Pokazywali, jak myśl poświęcona duchowej kondycji narodu oraz wiedza o prawach rządzących życiem narodu mogły wpłynąć na postrzeganie przestrzeni politycznej, której istotnym komponentem była mapa świata, Europy i Polski.

Bibliografia:

- Bainville, J. (1935). *La Troisième République 1870–1935*. Paris: Arthème Fayard et Cie.
- Berezowski, Z. (1939). Pakt polsko-angielski. *Polityka Narodowa*, 3, 151–158.
- Dmowski, R. (1904). Ex oriente lux. Niektóre nauki z obecnej wojny. *Przegląd Wszechpolski*, 9, 648–655.
- Dmowski, R. (1908). *Niemcy, Rosja i kwestia polska*. Lwów: Nakładem Towarzystwa Wydawniczego H. Altenberg.
- Dmowski, R. (1926.15.11). Wschód i Zachód w Polsce. *Mysł Narodowa*, 39, 179–183.
- Dmowski, R. (1927). *Kościół, naród i państwo*. Warszawa: Nakładem Obozu Wielkiej Polski.
- Dmowski, R. (1934). *Przewrót*, Warszawa: M. Niklewicz, J. Załuska i S-ka.
- Dmowski, R. (1938). Rzym i chrześcijaństwo. *Polityka Narodowa*, 2, 109–117.
- Dmowski, R. (1939). *Pisma*, t. 9: *Polityka narodowa w odbudowanym państwie. (Mowy i rozprawy polityczne z lat 1911–1934)*. Częstochowa: Antoni Gmachowski i S-ka.

- Dmowski, R. (1939). *Pisma*, t. 10: *Od Obozu Wielkiej Polski do Stronnictwa Narodowego : (przemówienia, artykuły i rozprawy z lat 1925–1934)*. Częstochowa: Antoni Gmachowski i S-ka.
- Dodds, K. (2022). *Geopolityka. Krótkie wprowadzenie*, tłum. P. Wilczyński. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Eberhardt, P. (2012). Podstawy teoretyczne i ideowe geopolityki według Rudolfa Kjelléna. *Przegląd Geograficzny*, 2, 313–332.
- Giertych, J. (1934). *Za północnym kordonem (Prusy Wschodnie)*. Warszawa: Druk S-ki Wydawn. „Libris”.
- Głabiński, S. (1921). *Wobec współczesnych zagadnień politycznych. Mowa prezesa Związku Ludowo-Narodowego wygłoszona w Sejmie dnia 10 lutego 1921 nad deklaracją rządu*. Poznań: Nakładem Sekretariatu Dzielnicowego Związku Ludowo-Narodowego.
- Grabski, S. (1921). *Rewolucja. Studium społeczno-psychologiczne*. Warszawa: Księgarnia Perzyński, Niklewicz i S-ka.
- Grabski, S. (1923a). *Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski*. Warszawa: Nakładem Księgarni Perzyński, Niklewicz i S-ka.
- Grabski, S. (1923b). *Z codziennych walk i rozważań*. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego.
- Grott, B. (2014). *Dylematy polskiego nacjonalizmu. Powrót do tradycji czy przebudowa narodowego ducha*. Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky.
- Hall, A. (2019). O Romanie Dmowskim w stulecie traktatu wersalskiego. *Studia Łomżyńskie*, 29, 179–185.
- Hubert, W. (1935.07.7). Polityka morska Władysława IV. *Mysł Narodowa*, 28, 416–418.
- Hubert, W. (1939). *Polskie dążenia morskie*. Warszawa: Wydawnictwo Ligi Morskiej i Kolonialnej.
- Kawalec, K. (2002). *Zygmunt Wasilewski o narodzie, cywilizacji zachodniej i dobie powojennej*. W: M. Meducka (red.). *Zygmunt Wasilewski. Polityk – krytyk – regionalista* (ss. 25–38). Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Kjellén, J. R. (2021). *Państwo jako żywy organizm i inne teksty*, tłum. K. Zmyśliński, T. Zmyśliński. Warszawa: Zona Zero, © copyright.
- Klub narodowy przeciw umowom z Niemcami*. (1931). Poznań: Spółka Akcyjna „Drukarnia Polska”.
- Konopczyński, W. (1930.12.14). Narodziny nowoczesnej idei niepodległości w Polsce (1733–1775). *Mysł Narodowa*, 52, 784–785.
- Kozicki, S. (1921). *Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu*. Warszawa: Nakładem Księgarni i Składu Nut Perzyński, Niklewicz i S-ka.
- Kozicki, S. (1922.01.5). O polską politykę zagraniczną. *Kurier Poznański*, 4, 1.
- Kozicki, S. (1925). Reński pakt gwarancyjny. *Przegląd Wszechpolski*, 7, 485–487.
- Kozicki, S. (1927). *Niemcy i Polska na tle polityki powojennej*. Warszawa: Wydawnictwo Myśli Narodowej.
- Kozicki, S. (1935.05.26). Trzecia Republika we Francji. *Mysł Narodowa*, 22, 320–322.
- Łętocha, R. (2014). Naród, kultura i przyroda w myśli Jana Gwalberta Pawlikowskiego. *Politeja*, 6, 129–142. DOI: 10.12797/Politeja.11.2014.32.08.

- Machalski, F. (1930.01.12). Wódz Indii współczesnych. Mahatma Gandhi – życie, czyny, ideologia. *Mysł Narodowa*, 2, 18–19.
- Maj, E. (2010). *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Moczulski, L. (2023). *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*. Warszawa: Bellona.
- Par (1935.06.30). Ku czemu dąży Japonia? *Mysł Narodowa*, 27, 401–403.
- Pawlikowski, J. G. (1938). *O lice ziemi. Wybór pism*. Warszawa: Wydawnictwo Państwowej Rady Ochrony Przyrody.
- Popławski, J. L. (1910). *Szkice literackie i naukowe*. Warszawa: Nakładem Księgarni E. Wende i Ska.
- Przed konferencją w Cannes. (1922.01.02). *Słowo Polskie*, 2, 2.
- Stojanowski, K. (1938). Nakazy narodowej polityki ludnościowej. *Polityka Narodowa*, 1, 37–72.
- Wasilewski, Z. (1925). *Dziesięcioro wskazań*. Warszawa: Nakładem Naczelnictwa Związku Harcerstwa Polskiego.
- Wasilewski, Z. (1935.06.2). Eppur si muove. *Mysł Narodowa*, 23, 338–339.
- Winiarski, B. (1922). *Rzeki polskie ze stanowiska prawa międzynarodowego*. Poznań: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.
- Winiarski, B. (1928). *Bezpieczeństwo, arbitraż, rozbrojenie*. Poznań: Drukarnia „Ostoja”.
- Winiarski, B. (1929a). *Contre-mémoire du Gouvernement polonais à l'affaire de la compétence territoriale de la Commission internationale de l'Oder*. Warszawa: Société d'Éditions.
- Winiarski, B. (1929b). *Mémoire du Gouvernement Polonais relatif à l'affaire de la compétence territoriale de la Commission Internationale de l'Oder*. Warszawa: Drukarnia Wł. Łazarzskiego.
- Winiarski, B. (1930). *Zachód zagrożony. Umowa polsko-niemiecka z 31 października 1929 r. Przemówienie wygłoszone w Warszawie dn. 19 stycznia 1930 r.* Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Kresami.
- X.Y.Z. (1935.06.9). Niemczyzna na Pomorzu. *Mysł Narodowa*, 24, 353–354.
- Żegota-Januszajtis, M. (1933). Zagadnienia wojskowe w polityce zewnętrznej. *Polityka Narodowa*, 1, 62–72.